

Ю.С. Мельничук*Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті**Павлодар, Қазақстан* <https://orcid.org/0009-0009-0225-5027>*email: yulya_melnichuk@list.ru***Д. НАКИПОВ РОМАНЫНЫҢ ТРАНСМӘДЕНИЕТТІК
СЕМИОТИКАСЫНДАҒЫ ГИПЕРБЕЛГІ РЕТІНДЕГІ «КҮЛ ШЕҢБЕРІ»**

Аңдатпа. Мақала қазіргі қазақстандық жазушы Д.Накиповтың аттас романындағы «күл шеңберін» гипербелгі ретінде трансмәдениеттік семиотика тұрғысынан зерттеуге арналған. Зерттеу көрсеткендей, күл шеңберінің бейнесі мәтінде көптеген функцияларды орындайды - космогониялық, символдық, тазарту, мемориалдық, автордың әлемнің ерекше бейнесін құрайтын мәдени мағыналардың өзіндік «түйініне» айналады. Гипербелгіні құрайтын белгілер – «шеңбер», «күл» және «от» – әртүрлі мәдени кодтар аясында талданады. Хикаятта кездесетін мифологиялық, тарихи және діни интермәтіндерге ерекше назар аударылады. Мақалада «күл шеңбері» жақсылық пен зұлымдықтың, қасиетті мен қарапайымның қарама-қайшылығынан шығып, жазушының трансмәдени ойлауының көрінісіне айналатыны атап өтіледі. Сонымен қатар, мақалада параллельді әлемдерді мекендейтін тайпалар – «оносамдар» және «самиондар» атауларына семиотикалық талдау жасауға тырысады. Тайпа атаулары шығарманың көркемдік әлемінің бейнелілігін арттыруға бағытталған сөз ойыны ғана емес, мәдени кодтың бір бөлігі екені анықталды. Жұмыс, атап айтқанда, қазіргі қазақстандық әдебиеттің көркем мәтініндегі трансмәдениет, мәдени жады және символдық құрылымдардың трансформациясы мәселелеріне қызығушылық танытатын зерттеушілер үшін пайдалы болуы мүмкін.

Түйінді сөздер: Д. Накипов, «күл шеңбері», гипербелгі, символ, трансмәдениет.

Мүдделер қақтығысы:

Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.

Мақаланың тарихы:

Түскен мерзімі: 07.07.2025

Баспаға қабылданған мерзімі: 21.08.2025

Кіріспе

Қазіргі қазақ әдебиетінде Дүйсенбек Накипов шығармашылығы ерекше орын алады. Ол өз шығармаларында постмодернизмді мифопоэтика элементтерімен үйлестіре отырып, маңызды экзистенциалды және тарихи тақырыптарды көтереді. Ол ұлттық болмысты, рухани мұраны және жаңа заманның қазақ халқының

мәдениеті мен менталитетіне, адамның бүгінгі әлемдегі орнына әсерін түсінуге ұмтылады. Балетмейстер, музыкант бола отырып, шығармашылық тұлға ретінде сөз тілімен қатар, би мен музыканың семиотикалық категорияларымен де ойланады. Оның шығармалары мультимодальды, полисемиотикалық болып табылады және сөз өнері, музыка және хореография ретінде тілдің ымдау жүйесінің элементтерін қамтиды.

Д. Накипов шығармашылығы сияқты қазақ әдебиетіндегі ерекше құбылысты зерттеушілер назардан тыс қалдырмады. Бүгінде оның шығармаларын зерттеуде бірнеше бағыттар қалыптасты. Демек, әдебиеттанушылар Д. Накипов шығармашылық романының әдеби бейнелеріндегі шығыстық тамырлардың бейнеленуі тұрғысынан қарастырады (Толысбаева, 2009); постмодернистік эстетика және гипермәтін позициясынан (Жақсылықов, Жапарова, 2014; Кәкілбаева, 2019); магиялық реализм және дистопия элементтерін қамтитын жанрлық ерекшеліктерді зерттеу (Исина, 2016; Овчеренко, 2021); «Күл шеңбері» романындағы (Жарқынбекова, Вишницкая, 2023а) автордың дүниенің көркем суретіндегі мәдени кодтардың көрінісі ретіндегі «жол» негізгі концепциясын талдайды. Зерттеушілер коммуникативті-прагматикалық тәсіл пайдаланды (Жарқынбекова, Вишницкая, 2023б). «Күл шеңбері» романының хронотопы У.В. Овчеренко, Н.В. Щенникова (2024) талдау жасады.

Алайда, Накиповтың шығармашылығында айқын көрсетілген трансмәдени ерекшелігі бар болғанымен, оның шығармалары әлі де осы тұрғыдан зерттелмеген.

Осы орайда біздің зерттеуіміз роман поэтикасы мен автордың көркемдік дүниетанымы арасындағы терең байланыстарды, оның қазақ мәдениетінің басым көзқарастарына негізделген, орыс мәдени идеяларымен толықтырылған және байытылған дүниенің күрделі бейнесін көруге мүмкіндік беретін жаңашылдығымен ерекшеленеді. Сонымен, біз «Д. Накиповтың көркем стиліндегі окказионализм композиттері: транскультуралық семиотика» мақаласында (Темиргазина, Мельничук, 2025) автордың ерекше сөздік қорын талдадық – етістік құрамалары өзінің мәдени болмысын сақтай отырып, орыс тілінің құралдарын пайдалана отырып, ұлттық кодтарды «шығармашылық қызмет тілі» (М. Джүсіпов термині) арқылы жеткізетін автордың қайталанбас көркемдік ойлауынан туындаған мәдениетаралық белгілері ретінде қарастырдық. Бұл мақалада біз романның идеялық-көркемдік, кеңістіктік-уақыттық, сюжеттік семантикасының семантикалық орталығы ретіндегі «күл шеңбері» гипербелгісі мысалында Накиповтың «Күл шеңбері» романының мәдениетаралық ерекшелігін талдауды жалғастырғымыз келді.

Мәдениет, әдебиет, өнер сияқты күрделі семиотикалық жүйелер үшін Ю.М. Лотман «семиосфера» ұғымын енгізді – «әртүрлі типтегі және әр түрлі ұйымдастыру деңгейлеріндегі семиотикалық формациялармен толтырылған белгілі бір континуум» (1992, б. 13). Семиосферада көп функцияналды мақсаты бар гипербелгілері бар: «Мәдениеттің гипермәтіндігі гипертаңбалардың болуын болжайды – белгілерді білдіріп қана қоймай, басқа мәтіндерді жүйелейді және семантикалық өрістер жасайды» (Лотман, 2000, б. 288). Гипербелгі – мағынаның иерархиялық деңгейлері қызмет ететін құрылым, интерпретация үшін негіз орнатады.

Сонымен, біздің зерттеу жұмысымыздың мақсаты Д. Накиповтың аттас романының семиотикасындағы «күл шеңбері» гипербелгінің трансмәдени ерекшелігін анықтау болып табылады.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу материалы ретінде Дүйсенбек Накиповтың «Күл шеңбері» көркем мәтіні алынды (Накипов, 2005). Зерттеудің негізгі әдісі – Ю.М. Лотман (1992), В.А. Успенский (1995), Б.М. Эйхенбаум (1969), т.б. еңбектеріндегі көркем мәтіннің семиотикалық талдауы қарастырылады. Ю.М. Лотман еңбектерінде семиотикалық талдаудың негізгі объектісі – көркем мәтіні белгілер жүйесі болып табылады. В.А. Успенскийдің (1995) концепциясы бойынша адам мәдениеті деңгейлері әртүрлі күрделілік дәрежесіндегі белгілер жүйесі болып табылатын иерархиялық құрылым ретінде көрінеді; бұл құрылымды семиотикалық әдістер кешенін қолдану арқылы талдау қажет. Тек семиосфераның ішінде ғана, Лотманның пікірінше, «коммуникациялық процестерді жүзеге асыру және жаңа ақпаратты генерациялау мүмкін бе», яғни семиосферадан тыс жерде «семиоздың болуы мүмкін емес» (1992, б. 13).

Сонымен, көркем мәтінді семиотикалық талдау ғалымның жеке зерттеу тәжірибесіне және көркем мәтін жасалған әлеуметтік-мәдени, этникалық, тарихи және дүниетанымдық ғаламға негізделген жасырын кодтарды ашу және түсіндіру процедурасы ретінде пайда болады. Б.М. Эйхенбаум көркем мәтінді түсіндіруде тарихи контексттің рөлін ерекше атап көрсетті: «...Тарихи тұлғалар мен оқиғалар материалды тарихшы көркемдікпен өңдейтін дәрежеде қажетті және қызықты болады – «және көп жағдайда тарихшы емес, дәстүр бойынша...» (1969, б. 193).

Семиотикалық талдаудың көмегімен мәтінде бейнелердің, сюжеттің, композицияның, хронотоптың және т.б. идеялық-эстетикалық мағынаны құруға қатыса отырып, әртүрлі деңгейдегі кодтар мен белгілер (оның ішінде интертекст) экспликацияланады және графикалық немесе тілдік құралдардың көмегімен бейнеленеді. Сонымен қатар, мәдени, ұлттық, тарихи-философиялық контекстті ескере отырып, символдық құрылымдарды түсіндіруге бағытталған герменевтикалық тәсілдің элементтері қолданылады. Бұл Накиповтың мәтінін полисемиотикалық код ретінде қарастыруға мүмкіндік береді, онда «күл шеңбері» есте сақтау метафорасы ғана емес, сонымен қатар әңгіменің уақыттық және кеңістіктік қабаттарын ұйымдастыру құралы ретінде де әрекет етеді.

Нәтижелер және талқылау

1. Гипербелгінің құрылымы: шеңбер белгілері, күн, от, күл

«Күл шеңбері» белгісі романның идеялық-көркемдік мазмұнын құрайтын ең маңызды семантикалық доминанты болып табылады. Бұған, ең алдымен, оның шығарма атауындағы мағыналық және прагматикалық маңызды орынға көтерілуі дәлел. М. Zierold (2008) ұжымдық мәдени жадының тасымалдаушысы ретінде гиперbelгінің тұжырымдамасын ұсынады; гиперbelгі идеологиялық және символдық кодтардың құралы мен репозиторийіне айнала отырып, мәдени жад аймағын құрайды. Формалды лингвистикалық тұрғыдан гиперbelгі екі сөздің тіркесімі болып табылады: *шеңбер* және *күл*. Семиотикалық тұрғыдан алғанда, бұл бір гиперbelгіні біріктіре отырып, олардың мифологиялық, эстетикалық, мәдени мазмұнына сүйене отырып, мағынаның қалыптасу ережелерін белгілейтін бірнеше әмбебап белгілерді біріктіретін күрделі белгі. Осылайша, Накипов романының мәтінінде қарастырылған «күл шеңбері» гипер-belгісі мифологиялық, философиялық, архетиптік және трансценденттік мағыналарды қамтитын көп қабатты жылжымалы мәдени формация ретінде түсіндіріледі.

Д. Накипов романындағы «күл шеңбері» гиперbelгінің құрамдас элементтері әрқайсысы қуатты символдық жүкті көтеретін дербес белгілер ретінде әрекет етеді.

Оларды интерпретациялау мағынаның жасырын деңгейлерін ашып, романның мағыналық және құрылымдық ұйымдастырылуында орталық рөл атқаратын біртұтас бейнеге – күл шеңберіне айналу және біріктіру жолын жан-жақты түсінуге негіз дайындайды. Осы негізгі белгілерге жүгіну бізге дәстүрлі архетиптердің жазушының трансмәдениеттік және постмодернистік көркемдік ойлауында қалай қайта түсіндірілетінін байқауға мүмкіндік береді.

Шеңбер – көптеген мәдениеттер мен діндерде кездесетін ежелгі әмбебап адам символы. «Ежелгі түріктер мифтерінде» түркілердің тәңіршілдік көзқарастарына сәйкес шеңберді Күнмен байланыстыратын қасиетті мағына – Тәңір символы берілген (Бисенбаев, 2023). Исламда шеңбер Алланың бірлігін, шексіздігі мен құдіреттілігін де білдірген: “Circle is the symbol of heavens, infinity and wholeness. Circle always has had a symbolic value and is a long lasting pattern in human mindset that shows some concepts such as holiness, perfection, infinity and eternity” (Sarand, et al., 2016, p. 112). [Шеңбер аспанның, шексіздік пен тұтастықтың символы. Шеңбер әрқашан символдық мәнге ие болады және қасиеттілік, кемелдік, шексіздік, мәңгілік сияқты ұғымдарды көрсететін адам ойлауының тұрақты элементі болып қала береді. – Біздің аударма. Ю.М.]. Дөңгелек пішіндер ислам сәулетінде және Құдайдың жоспарының үйлесімділігін білдіретін ғибадатханаларды безендіретін ою-өрнектерде кеңінен қолданылады.

Тенгриандық күн символы ретінде шеңбер гипербелгінің құрылымына кіреді, ол шеңберден басқа, от белгісін, тағы бір күн символын қамтиды. Тәңіршілдік көзқарастарда «от киіз үйдегі күннің бір бөлшегі болып саналып, Тәңірі сыйларын еске түсірді. <...> Киіз үйдің ортасында орналасқан ошақ күн дискісін еске түсіретін дөңгелек пішінге ие болды. От ошағы мұқият сақталды және таза болды; оған немқұрайлы қарау оның ашуланып, киіз үйден «кетуі» мүмкін» (Бисенбаев, 2023, б. 77). Отта Күн сияқты киелі. Көріп отырғанымыздай, Тәңірлік жүйеде Күн, шеңбер, от бір-бірінен ажырамайды, олардың символдық мағыналары бір-бірімен астасып, бір-бірінен ажырамайды.

Ежелгі түркі құдайлар жүйесінде от құдайы – От-Ана болған, ол түріктердің киіз үйі мен ошағына қамқоршы болған. Өртпен жұмыс істеудің бірқатар тыйымдары мен ережелері белгіленді. Отқа түкіруге, кір немесе кір тастауға тыйым салынды. Отты бейтаныс адамдарға беруге, сондай-ақ күн батқаннан кейін киіз үйден шығаруға тыйым салынды. Отпен бірге шаңырақтың бақыты да, байлығы да кетер еді (Жанайдаров, 2006, б. 14). Накипов от символы арқылы шеңбер мен от таңбаларына қарағанда әмбебап сипатқа ие емес гипербелгінің мағыналық құрылымына күл таңбасын енгізеді.

Тенгриандық нанымдарда отты тазарту, қорғау функциясы бар; ол арам және дұшпан рухтармен күресудің негізгі құралдарының бірі болды. Сөйтіп, қағанның ордасына келген шетелдік елшілер билеушінің киіз үйіне зұлым рухтар кірмеуі үшін оттың арасынан өтуге мәжбүр болды. Жазғы немесе қысқы жайлауға (жайлау мен қыстауға) қоныс аударғанда малды екі үлкен оттың арасына айдап, артынан тұрғындар мен дүние-мүліктері бар арбаларды айдап әкететін. «Одан кейін оттың күлі біріктіріліп, қасиетті оттың үстінен баса алмаған барлық зұлым рухтар үшін жол жабылды» (Бисенбаев, 2023, б. 81). Өрттен шыққан күл, тазарту өртінің нәтижесінде күл зұлым рухтардың жолын жауып, қорғаныс функцияларын орындайды. Осылайша, бұл рәсімде күл Лотманның тұжырымдамасы бойынша мәдени семиосфера шегінде мағына жасаудың ең маңызды элементі ретінде шекара рөлін орындайды. Көне түркілерден мұра болып қалған қазақ мәдениетіндегі күлдің

ғұрыптық маңызы жерлеу дәстүрінде көрініс тапқан. «Қажетті ғұрыптар жасалып, киіз үй жағылып, марқұмның рухы жалын мен түтін тілдерімен бірге ат мініп, көкке жетуі керек еді. Қасиетті от марқұмды кірден тазартуы керек еді. Жиналған күлді тиісті уақытта көметін: егер марқұм көктемде немесе жазда өлсе, ағаштардағы шөптер мен жапырақтар сарғайғанша күтетін, егер марқұм күзде немесе қыста өлсе, олар жаздың келуін күтетін. Содан кейін күлі қазылған бейітке көмілген. Күлімен бірге қабірге жанбаған барлық заттар – қару-жарақ, үзеңгі, тиын, ыдыс-аяқ түсірілді» (Бисенбаев, 2023, б. 151) Күлдер жанның тазаруының және қайтыс болған туысқанның, жалпы аруақтардың – ата-бабалардың естелігінің символы ретінде әрекет етеді.

2. «Күл шеңбері» гипербелгінің авторлық концепциядағы рөлі

Автордың жалпы идеялық концепциясын құруға ықпал ететін «күл шеңбері» гипербелгінің маңызды символдық мағыналары интермәтіндер қызметін атқарады: космогониялық мағыналар – Күнмен байланыс, киелі мағыналар – Тәңірдің символы ретіндегі шеңбер, «өздіктің» шекарасы, от – отбасы ошағын қорғау, мәдени-салттық мәндер – баршаға ортақ. Романның трансмәдени перспективасында киелі бейнелер қайта ойланады, мәтінді талдаудың жаңа терең деңгейі ашылады, онда автордың ниетіне сәйкес символдар, архетиптер және ұлттық мәдени кодтар тоғысады және түрленеді. Накиповтың гипермәтінін зерттей отырып, А.Ж. Жақсылықов және А.Ж. Жапарова: «Жазушының постмодернистік ойлауы дәстүрлі құндылықтарды десакрализациялау және демисификациялау ниеттерін пайдаланады» (2014, б. 48). Автор әдісінің маңызды ерекшелігі – тұрақты мәдени баяндауларға күмән келтіруге және таныс мәдени бейнелер мен мағыналарды деконструкциялауға ұмтылуы шүбәсіз бар дүние, алайда «Күл шеңбері» романында десакрализация мен демистификация мәдени дәстүрді жою немесе теріске шығарумен пара-пар емес. Жазушы дәстүрлерді жоққа шығармайды, керісінше, трансмәдени дүниетаным призмасы арқылы дүниенің өзіндік көркем бейнесін жасай отырып, қайта жинақтайды.

Таныс іргетастарды бұзу – роман мәтінінде екі қызметті атқаратын постмодернистік құрылғы. Бір жағынан, шынымен де таныс формалардың ойнақы бұзылуы, стилистикалық полифония және символдардың ирониялық сынуы бар. Екінші жағынан, бұл «ойын» қабатының артында терең онтологиялық ізденіс – этникалық мәдени кодтарды қайта қарау арқылы адам болмысының әмбебап негіздеріне жетуге ұмтылыс пайда болады. Бұл мағынада десакрализация дәстүрдің соңы емес, оның ХХІ ғасыр тілінде жаңаша түсіндірмесі болып табылады. Бұл әсіресе жұмыстың негізгі гипербелгісі – күл шеңберін түсіндіруде айқын көрінеді.

Романның сюжеттік құрылымы деңгейінде күл шеңбері екі түрлі әлемді – Самиондар өркениеті мен Оносамдар қоғамын байланыстыратын портал болып табылады. Ол екі дүние арасындағы кеңістіктік-уақыттық ауысуды бейнелейді және сонымен бірге өмір сүру уақытында ғана емес, сонымен қатар сана деңгейімен, өркениеттік даму мен мәдени құндылықтар жүйесімен ерекшеленетін әртүрлі әлемдер арасындағы шекара қызметін атқарады. Осылайша, күл шеңбері жай топографиялық белгі емес, кейіпкерлердің бірі Клоносам Рал ата-бабаларының әлеміне еніп, олардың өмірін көру үшін қолданатын әлемдер арасындағы өзіндік «жарық» болып табылады. Э. Эндрюстің (2003) пікірінше, мәдениеттер өздерінің айналасында шекаралар құрып, өзінен тыс барлық нәрселерді хаотикалық, пұтқа табынушылық, зұлымдық және қарабайыр етіп құрастыратын көптеген мысалдар

бар. Лотманның пікірінше, «семиотикалық делимитацияның іргелі ұғымдарының бірі шекара ұғымы болып табылады. Семосфера кеңістігі абстрактілі сипатқа ие болғандықтан, оның шекарасын нақты елестету арқылы болмайды. Математикада шекара бір мезгілде ішкі және сыртқы кеңістікке жататын нүктелердің жиынтығы сияқты, семиотикалық шекара дегеніміз мәтін берілген семиосферадан тыс орналасқан басқа тілге (немесе тілдерге) аударылатын екі тілді аударма «сүзгілерінің» жиынтығы» (1992, б. 14). Шеңбер бөлінбеушілік белгісі, өзінің және өзгенің «шекарасы», өркениеттер мен мәдениеттер арасындағы өзіндік қабықша ретінде әрекет етеді. Бұл бұлдыр шекара, бірақ сонымен бірге бұзылмайды.

Күл шеңберінің символдық мағынасы жақсылық пен жамандықтың өзара әрекеттесуін кодтайды. Автордың ойынша, күл шеңбері бір мезгілде ежелгі киелі оқиғаның – Жақсылық пен Зұлымдық шайқасының реликті ізін бейнелейді. Күл шеңбері көрнекі із ретінде «адамдарды тәрбиелеу үшін» қалдырылды: *«...не знает никто день появления первого круга пепла... незнание это в своем отдалении, но помниться будет всегда... в месте том, в безымянное время, в борении первом встретились зло и добро и огне противления вместе сгорели, как братья, не в силах взять верх друг над другом, и круг пепла не смел заступить, ибо бесплотны они – зло и добро <...> ибо во время свое начальное-первое обрели равновесие они – добро и зло, и потому замкнули тот круг и не разъять их границ родства-перетеканья-срастанья»* (Накипов, 2001, б. 216).

Күлдің бірінші шеңберінің пайда болу уақыты «белгісіз», сол арқылы шайқас оқиғасының тарихтан тыс сипаты мен уақытсыздығын атап көрсететіні өте маңызды: *«не знает никто день появления первого круга пепла... незнание это в своем отдалении»* (Накипов, 2005, б. 216). Орталық көрініс – «қарсылық отына» күйіп, бірін-бірі жоя алмаған жақсылық пен зұлымдықтың «күресі». Бұл философиялық дуализм мәңгілік және жойылмайтын болғандықтан, екі жақтың да жеңісіне әкелмейді. Керісінше, бұл жерде жақсылық пен зұлымдық тең, симметриялы және тіпті бір-бірімен байланысты принциптер ретінде ұсынылған: *«как братья... обрели равновесие»*. Негізгі екпін: *«замкнули тот круг и не разъять их границ родства-перетеканья-срастанья»* деген сөз. Мұнда күл шеңбері әлемдік тепе-теңдік пен қарама-қайшылықтардың өзара байланысының символы ретінде әрекет етеді. Бұл жай ғана шайқастың ізі емес, қарама-қайшылықтар бірлігінің мәңгілік динамикасын, «туыстық шекарасын» жазып тұрған киелі тұлға. Осылайша, күл шеңбері ғарыштық тепе-теңдіктің белгісіне айналады, оны жоюға немесе өтуге болмайды. Бұл жай ғана із емес, әлемдік ұстанымдардың киелі тоғысқан жеріндегі мөрдің бір түрі.

Жақсылық пен жамандықтың айқасы мен күлдің алғашқы шеңберінің пайда болуын суреттейтін мәтіннің поэтикалық табиғаты мен ырғақтық құрылымы оның инкантациялық, мифопоэтикалық сипатын ерекше көрсетеді. Сөздердің қайталануы, анафора (*«не знает никто... незнание... помниться будет...»*) және аллитерация ежелгі аңыздардың немесе шамандық мәтіндердің интонациясына жақын баяндау әсерін тудырады, бұл суреттелетін оқиғаның қасиеттілігі мен өзгешелігін арттырады.

Сонымен қатар, романдағы күл шеңбері Ұлыстың бас қосатын жері, болмыстың терең мән-мағынасын ұғыну мен бастау жолынан өткен таңдаулыларға ғана жол ашылатын киелі кеңістік қызметін атқарады. Бұл функция күл шеңберін әртүрлі мәдениеттердің мифологиялық және эзотерикалық жүйелерінде кездесетін

киелі жердің, орталықтың архетиптік бейнелеріне жақындатады, онда мұндай кеңістік нүктелері трансценденттік өлшемдерге портал ретінде әрекет етеді. Романдағы Көтерілгендердің кездесу орны физикалық кеңістік ретінде емес, рухани байланыс ретінде белгіленеді: «...*Вознесенные – все четверо вновь собрались там, где в прошлый раз они оставили круг пепла. Сели и как будто чего-то ждали. Знали-ведали они о своем первородном одиночестве наблюдающих извне за яростным потоком жизни, но не могущих броситься в него и плыть, как люди простые, не ведающие ни дна, ни берега*» (Накипов, 2005, б. 11). Түріктерде дүние координаттарының сандық түсінігі болған; дүние дұшпандық халықтармен қоршалған тікбұрышты кеңістік ретінде қабылданды және оның төрт «булунгтары» (бұрыштары) болды. «Булунг» термині жазба деректерде дүниенің шекарасын білдіру үшін қолданылған (Рыскиева, Құранбек, т.б., 2017, б. 66). Төл білім иесі Накиповтың Асқақтары төрт таңбалы, төрт нүктеде күл шеңберінің ішінде орналасуы кездейсоқ емес. Оның үстіне, олардың әрқайсысы төрт мезгілдің біріне жауап береді: «*Четверо Возвышенных восседали в круге пепла, вдыхая дымы древние и новые, были они ответны каждый за свое время года – зеленое, синее, желтое и белое и за все, что там в их времени сотворяется...*» (Накипов, 2005, б. 223). Бұл фрагмент уақыттың циклдік сипатын және табиғи циклдар мен адам тіршілігі арасындағы байланысты көрсетеді. Осылайша, романдағы түркілердің кеңістік пен уақыт туралы космогониялық идеялары мен автордың кеңістік-уақыт континуумды түсіндірмесі сабақтас.

Гипербелгідегі көптеген мағыналар автордың естеліктерінде субъектіленген жеке тәжірибесімен өзектіленеді. Сұхбатында автор романның атауына түрткі болған балалық шағындағы бір эпизодты еске алады: «*Мен 9 жасымда демалысымды жайлауда өткіздім. Ауыл басқа жаққа көшуді ұйғарды. Туыстарым бірдеңені ұмытып, қайтып әкелуімді өтінді. Мен ең керемет көңіл-күймен киіз үйлер тұрған жерге келіп, күл-қоқыстарды көрдім. Алғаш рет өзіммен жалғыз жыладым. Не үшін білмеймін. Кешегі бауырсақтардың, енді ғана қайнаған өмірдің иісі аңқып тұрды...*» (Секербаева, 2016). Күл шеңберінің бейнесі автордың жадында қалған эмоционалдық сілкініспен қуатталған өмірдің, өткеннің ізін білдіреді. Автордың эмоционалды және жеке қабылдауының арқасында гиперbelгінің философиялық және идеялық жүктемесі абстрактілі болудан қалады және оқырманды эмпатия мен қабылдау процесіне тартады, автор мен оқырманды түсінудің бір сәтінде жақындатады.

Автордың естеліктеріндегі күл шеңбері қазақтың киіз үйімен байланысты: ол киіз үйді жылжитқаннан кейін жерде қалады және тек көрнекі із ғана емес, бар болу символы ретінде де қызмет етеді. Киіз үйдің өзі шеңбер мен орталықтың символы: кіреберіс әрқашан шығысқа, күнге бағытталған, күмбез – аспан, ошақ – жүрек; киіз үйдің құрылымы түркілердің космогониялық көзқарастарын көрсетеді. Киіз үйдің шеңбері тек сәулеттік пішін ғана емес, сонымен қатар орталығы киелі кеңістік болып табылатын дүниенің үлгісі болып табылады. Шеңбер түркілердің тек кеңістіктік емес, уақыттық идеяларын қамтиды: уақыт циклді, шексіз, белгілі бір айналымдар арқылы өзіне қайтады.

Накипов қазіргі, өткен және болашақтың уақыт қабаттарын тұйықтайтын шеңбер белгісізсіз уақытты түсіну мүмкін еместігін атап көрсетеді. Сұхбатында ол: «Мен уақыт туралы ойлаймын. Өткендегі қазіргі шеңберді бұзу өте қиын. Сіз де, мен де қазір біз қазір өмір сүріп жатырмыз деп ойлаймыз, бірақ шын мәнінде

біз өткенде, одан да көп болашақтамыз. Көшпелі мәдениет те, кеңестік тарих та жойылған жоқ. Олар ертең болатын уақытпен бірдей тұр. Мәні жағынан таза экологиялық көшпелі мәдениетке технократиялық әлемде орын жоқ. Ол эстетика мен философияның орасан зор қабатын қалдырды, оны меңгермеу күнә болар еді...» (Секербаева, 2007). Шеңбер бір уақытта уақыт циклінің аяқталуын да, жаңа циклдің, жаңа жолдың ашылуын да жазады. Адам өмірі циклдарға бөлінеді, оған түркілер сандық сипаттама береді. Қазақ мәдениетінде екі санның («он екі») тұрақтылық, циклдік және үйлесімділік идеяларын көрсететін ерекше символдық мәні бар. Қазақтың «мүшел» деп аталатын дәстүрлі күнтізбелік циклді он екі жылға созылады, әр жыл жануардың атымен аталады. Он екі жылдық цикл – адамның жас кезеңдерін анықтау үшін қолданылатын шеңбер – адам өміріндегі маңызды бетбұрыс деп саналатын «мүшел жас». 12 саны әлемдік тәртіптің толықтығы мен реттілігін білдіреді: біріншіден, бір жылда 12 ай бар, бұл жылдық циклдің толықтығын көрсетеді, екіншіден, адам мен жануардың денесі бір-бірімен үйлесім тапқан 12 негізгі бөліктен - мүшеден тұрады. Адамның он екі мүшәйрасының үндестігінің мәні қазақтың «Он екі мүшең түгел болсын!», «Он екі мүшең бүтін болсын!» деген дәстүрлі денсаулық тілеуінде берілген (Абдирайым, 2024). 12 санының символизмі Накиповтың романындағы уақыт кеңістігінің ерекшелігін түсіну үшін өте маңызды, ол оны «жақсы сан» деп атайды: «А если по арифметике простой к одиннадцати прибавить единичку, станет двенадцать. Это хорошее число. Год кончается. В нем всего двенадцать месяцев. Скоро Новый год» (Накипов, 2005, б. 224). Он екі жылдық циклді аяқтайды және бір мезгілде уақыттың шексіздігі мен циклділігін көрсететін жаңа циклдің басталуын білдіреді.

Романның хронотопын зерттеушілер ол шеңбердің архетипі негізінде қалыптасқан, уақыттың циклдік сипаты мен Абсолют идеясын бейнелейді деген қорытындыға келеді. Бұл таңба шығарманың әртүрлі бейнелерінде кездеседі: от шеңбері, күл шеңбері, тұру шеңбері, есте сақтау шеңберлері (Овчеренко, Щенникова, 2024, б. 257). Авторлар хронотоптың мифологиялық сипатын, ондағы постмодернизмнің ерекшеліктерін атап көрсетеді. Күл шеңберінің бейнесі Д. Накипов романында мәтіннің мағыналық кеңістігін жүйелейтін және айқын символдық-семиотикалық қызмет атқаратын күрделі көпқабатты гипербелгі ретінде көрінеді.

Төмендегі суретте Накиповтың романындағы «күл шеңбері» гипербелгісі орындайтын негізгі семантикалық функциялар көрсетілген.

Сур. Романдағы «күл шеңбері» гипербелгінің семантикалық құрылымы

Шеңбер мен от семиотикасы Накиповтың көркем мәтiнiнде десакрализацияланғаны сөзсiз, бiрақ түркi мәдениетiнiң маңызды семантикалық кодтарын сақтайды: шеңбер шексiздiк, циклiк, толықтық; тазарту, жою ретiнде өрт; есте сақтау iзi және жоғалту белгiсi ретiнде күл. Күл шеңберiнiң гипертаңбасы қазақтардың этномәдени кодында органикалық түрде жазылған болып шығады, бұл романның ұлттық дүниетаныммен, мифологиямен, фольклормен байланысын көрсетедi.

Қорытынды

Олай болса, күл шеңберi романның тек титулдық бейнесi ғана емес, шығарманың көркемдiк әлемi төңiрегiндегi орталық құрылым және мағынаны ұйымдастырушы элементi. Оның көп мағыналылығы және түсiндiруге ашықтығы оны жергiлiктi және әмбебапты, жеке және ұжымдық, жеке және космогониялықты бiрiктiретiн белгi ретiнде – «гипербелгi» деп айтуға мүмкiндiк бередi. Бұл роман терең трансмәдени мағына беретiн образдың көркемдiлiгiнен басқа философиялық мәнге зор. Гипербелгi – жай ғана үлкен белгi немесе тұспалдау емес, басқа белгiлер мен мағыналар кiретiн және олар арқылы құрылымдалатын интерпретациялық матрица, қондырма.

Пайдаланылған әдебиеттер тiзiмi

- Абдирайым К. Мүшел жас: тайны и традиции казахского летоисчисления // Sputnik Казахстан. 2024. URL: <https://ru.sputnik.kz/20240120/mushel-zhas-tayny-i-traditsii-kazakhskogo-letoischisleniya-41696587.html> (қаралған күнi: 04.05.2025)
- Бисенбаев А.К. Мифы древних тюрок. Алматы: Мектеп, 2023. 179 с. URL: <https://kazneb.kz/ru/bookView/view?brId=1669467&simple=true#> (қаралған күнi: 05.05.2025).
- Жаксылыков А.Ж., Жапарова А.Ж. Гипертекст Дюсенбека Накипова // Вестник КазНУ. Серия филологическая. 2014. № 152(6). С. 47–53.
- Жанайдаров О. Мифы Древнего Казахстана. Детская энциклопедия. Алматы: Аруна, 2006. 252 с.
- Жаркынбекова Ш.К., Вишницкая В.А. Концепт «путь» как репрезентация культурных кодов (на материале романа Д. Накипова «Круг пепла») // Керуен. 2023а. № 2(79). С. 127–141.
- Жаркынбекова Ш.К., Вишницкая В.А. Познание мира сквозь призму авторского видения коммуникативного события // Тіл және әдебиет: теориясы мен тәжірибесі / Language and Literature: Theory and Practice. 2023б. № 3. С. 46–53. <https://doi.org/10.52301/2957-5567-2023-3-33-42>
- Исина Н.У. Circle as a Reflection: “Almaty” Text as a Way to Express Traditionalism (D. Nakipov’s Novel “The Circle of Ash”) // Журнал Сибирского федерального университета. Гуманитарные и социальные науки. 2016. № 5(9). С. 1166–1173.
- Какильбаева Э.Т. «Круг пепла» Д. Накипова в контексте современной казахстанской прозы // Русское слово в многоязычном мире: материалы XIV Конгресса МАПРЯЛ / ред. Н.А. Боженкова, С.В. Вяткина, Н.И. Клушина и др. 2019. С. 1840–1846.
- Лотман Ю.М. О семиосфере // Избранные статьи в трех томах. Том 1. Статьи по семиотике и топологии культуры. Таллин: «Александра», 1992. С. 11–25.

- Лотман Ю.М. Семиосфера. Санкт-Петербург: «Искусство–СПБ», 2000. 704 с.
- Овчеренко У.В. Традиции жанра антиутопии в романе Д. Накипова «Круг пепла. Роман интенций» // Мир науки, культуры, образования. 2021. № 1(86). С. 437–439.
- Овчеренко У.В., Щенникова Н.В. Хронотоп романа Д. Накипова «Круг пепла» // Полилингвистичность и транскультурные практики. 2024. № 2. Т. 21. С. 250–259. EDN: NBUIBI. <https://doi.org/10.22363/2618-897X-2024-21-2-250-259>.
- Рыскиева Ә.А., Құранбек Ә.А., Аташ Б.М., Тәттібек Н.М. Түркілік мәдениеттегі рәміздердің эстетикасы және оның экзистенциалдық-өмірмәнділік астарлары // Хабаршы. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы. 2017. № 2(60). С. 58–68.
- Секербаева Ж. Дюсенбек Накипов: «От депрессии меня спасла японская поэзия». 2007. URL: http://www.litkarta.ru/dossier/nakipov-info/dossier_93/view_print/ (қаралған күні: 05.05.2025).
- Толысбаева Ж.Ж. Восточные корни литературных образов (по роману Д. Накипова «Круг пепла») // Актуальные научные достижения. Филологические науки. 2009. URL: http://www.rusnauka.com/20_AND_2009/Philologia/49040.doc.htm (қаралған күні: 11.01.2025)
- Успенский Б.А. Поэтика композиции структура художественного текста и типология композиционной формы // Семиотика искусства. Москва: Школа «Языки русской культуры», 1995. 360 с.
- Эйхенбаум Б.М. Из статьи «Очередные проблемы изучения Л. Толстого» // О прозе. Ленинград: Художественная литература. Ленинградское отделение, 1969. С.185–202.
- Andrews, E. (2003). *Conversations with Lotman: Cultural semiotics in language, literature, and cognition*. University of Toronto Press. <https://doi.org/10.3138/9781442673458>
- Sarand, H.I., Fard, M.R.P., & Taraf, A.F. (2016). The secret of “circle” in islamic architecture. *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication*, 6, 108–118. <https://doi.org/10.7456/1060ASE/011>
- Zierold, M. (2008). Memory and Media Cultures. In: *Cultural Memory Studies: an International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 399–408.

Дереккөздер

Накипов Д. Круг пепла: роман интенций. Алматы: Искандер, 2005. 226 с.

References

- Abdiraiym, K. (2024). Mushel zhas: tajny i tradicii kazakhskogo letoischisleniya [Мүшел жас: тайны и традиции казахского летоисчисления]. *Sputnik Kazakhstan*. Retrieved 04 April 2025 from <https://ru.sputnik.kz/20240120/mushel-zhas-tayny-i-traditsii-kazakhskogo-letoischisleniya-41696587.html> (in Russ.).
- Isina, N.U. (2016). Circle as a Reflection: “Almaty” Text as a Way to Express Traditionalism (D. Nakipov's Novel *The Circle of Ash*). *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences*, 5(9), 1166–1173.
- Kakil'baeva, E.T. (2019). “Krug pepla” D. Nakipova v kontekste sovremennoy kazakhstanskoy prozy [“The Circle of Ash” by D. Nakipov in the context of contemporary Kazakhstani prose]. In: N.A. Bozhenkova, S.V. Vyatkina, N.I.

- Klushina, & et al. (eds), *Russkoe slovo v mnogoyazychnom mire: materialy XIV Kongressa MAPRYAL*, 1840–1846. (in Russ.).
- Ovcherenko, U.V. (2021). Traditsii zhanra antiutopii v romane D. Nakipova “Krug pepla. Roman intentsiy” [Traditions of the dystopia genre in D. Nakipov's novel “The Circle of Ash. A Novel of Intentions”]. *Mir nauki, kultury, obrazovaniya*, 1(86), 437–439 (in Russ.).
- Ovcherenko, U.V. & Shchennikova, N.V. (2024). Khronotop romana D. Nakipova “Krug pepla” [Chronotope of D. Nakipov's novel “The Circle of Ash”]. *Polilingvial'nost' i transkul'turnye praktiki*, 2(21), 250–259. EDN: NBUIBI. (in Russ.).
<https://doi.org/10.22363/2618-897X-2024-21-2-250-259>
- Sarand, H.I., Fard, M.R.P., & Taraf, A.F. (2016). The secret of “circle” in islamic architecture. *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication*, 6, 108–118. <https://doi.org/10.7456/1060ASE/011>
- Tolysbaeva, Zh.Zh. (2009). Vostochnye korni literaturnykh obrazov (po romanu D. Nakipova “Krug pepla”) [Eastern roots of literary images (based on D. Nakipov's novel “The Circle of Ash”)]. In: *Aktual'nye nauchnye dostizheniya. Filologicheskie nauki*. Retrieved 1 February 2025 from http://www.rusnauka.com/20_AND_2009/Philologia/49040.doc.htm (in Russ.).
- Zhaksylykov, A.Z. & Zhaparova, A.Z. (2023). Gipertekst Dyusenbeka Nakipova [Hypertext of Dyusenbek Nakipov]. *Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya*, 152(6), 47–53. (in Russ.).
- Zharkynbekova, Sh.K. & Vishnitskaya, V.A. (2023a). Kontsept “put” kak reprezentatsiya kul'turnykh kodov (na materiale romana D. Nakipova “Krug pepla”) [The concept “path” as a representation of cultural codes (based on the novel by D. Nakipov “The Circle of Ash”)]. *Keruen*, 2(79), 127–141. (in Russ.).
- Zharkynbekova, Sh.K. & Vishnitskaya, V.A. (2023b). Poznanie mira skvoz' prizmu avtorskogo videniya kommunikativnogo sobytiya. [Cognition of the world through the prism of the author's vision of a communicative event]. *Til jäne ädebiet: teoriyası men täjiribesi / Language and Literature: Theory and Practice*, 3, 46–53. (in Russ.) <https://doi.org/10.52301/2957-5567-2023-3-33-42>
- Zierold, M. (2008). Memory and Media Cultures. In: *Cultural Memory Studies: an International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 399–408.

Sources

- Nakipov, D. (2005). *Krug pepla: roman intentsiy* [The Circle of Ash: A Novel of Intentions]. Almaty: Iskander (in Russ.).

Ю.С. Мельничук

*Павлодарский педагогический университет имени Элкей Марғұлан
Павлодар, Казахстан*

«КРУГ ПЕПЛА» КАК ГИПЕРЗНАК В ТРАНСКУЛЬТУРНОЙ СЕМИОТИКЕ РОМАНА Д. НАКИПОВА

Аннотация. Статья посвящена исследованию с позиций транскультурной семиотики гиперзнака «круг пепла» в одноименном романе современного казахстанского писателя Д. Накипова. Образ круга пепла в тексте становится

своеобразным «узлом» культурных смыслов – космогонических, символических, мифопоэтических, формирующих особую авторскую картину мира. В контексте тюркских культурных кодов анализируются знаки, входящие в многослойную структуру гиперзнака, – «круг», «солнце», «огонь» и «пепел». Солнце и огонь в тенгрианских воззрениях древних тюрков относятся к солярным символам. Семантика огня включает в гиперзнак своеобразное понимание пепла как транскультурного знака памяти и связи с предками – аруаками. Отдельное внимание уделяется мифологическим, космогоническим и сакральным интертекстам, обнаруживаемым в повествовании и актуализируемым гиперзнаком «круг пепла». Гиперзнак становится репрезентацией транскультурного мышления писателя, конструирующей смысловую ткань художественного текста, определяющей сюжетную линию, пространственно-временные структуры романа. Семиотический анализ демонстрирует, что авторская транскультурная трактовка использует постмодернистский прием десакрализации смыслов. Круг пепла представляется как портал между мирами с разным цивилизационным уровнем, как место древней схватки Добра и Зла, оставленное в напоминание людям, как место встречи особой касты четырех Вознесенных, как круги предстояния. Своеобразие авторской трактовки придает личностная эмоциональная окрашенность, воспоминания писателя о детстве, когда он увидел круги пепла, оставленные перекочевавшими казахами.

Ключевые слова: Д. Накипов, «круг пепла», гиперзнак, символ, транскультурность.

Yu.S. Melnichuk

*A. Margulan Pavlodar Pedagogical University
Pavlodar, Kazakhstan*

“CIRCLE OF ASHES” AS A HYPERSIGN IN THE TRANSCULTURAL SEMIOTICS OF D. NAKIPOV'S NOVEL

Abstract. The article is devoted to the study of the “circle of ashes” as a hypersign in the novel of the same name by the modern Kazakhstani writer D. Nakipov from the standpoint of transcultural semiotics. The study shows that the image of the circle of ash performs many functions in the text – cosmogonic, symbolic, purifying, memorial, becoming a kind of “knot” of cultural meanings that form a special author's picture of the world. The signs that make up the hypersign – “circle”, “ash” and “fire” – are analyzed in the context of various cultural codes. Special attention is paid to the mythological, historical and religious intertexts found in the narrative. The article emphasizes that the “circle of ashes” becomes a representation of the writer's transcultural thinking, going beyond the oppositions of good and evil, sacred and ordinary. In addition, the article attempts a semiotic analysis of the names of the tribes inhabiting parallel worlds – “onosams” and “samions”. It was revealed that the names of the tribes are not just a play on words aimed at enhancing the imagery of the artistic world of the work, but also part of the cultural code. The work may be useful to researchers interested in issues of transculturality, cultural memory and the transformation of symbolic structures in the artistic text of modern Kazakh literature, in particular.

Key words: D. Nakipov, “circle of ashes”, hypersign, symbol, transculturality.